

Г. К. БАЙҚАДАМОВА

А. Е. АЛЕКТОРОВТЫҢ «КӨРСЕТКІШІНДЕГІ» ШЫҒЫСТАНУШЫЛАР МАҚАЛАЛАРЫ

Қазақ халқын зерттеуші А.Е.Алекторовтың 1900 жылы Қазанда басылған «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах» деген мазмұндалған көрсеткіші аса құнды ғылыми еңбектердің бірі. Көрсеткіште қамтылған үш мындан астам мақалаларда қазақ, орыс тілдерінде тәнкерістен бұрын жарық көрген кітаптар, журналдар мен газет беттерінде жарияланған қазақ елінің тарихы, этнографиясы, тілі, әдебиеті, шаруашылығы жайындағы

мақала-хабарлардың мазмұны және олар жайлы сол кезде жарық көрген азды-көпті сын пікірлер де берілген. Қазақ өмірінің бар жайынан аса бай, бірден-бір құнды мағлұмат беретін бұл еңбектің әдебиет зерттеу жұмыстарында алатын орны ерекше. Кітапта қазақ елі жайындағы сол кезде шыққан орыс тіліндегі ғылыми еңбектерге тоқтала отырып қазақ тілінде жарық көрген кітаптар мен мақала, хабарлар да мол қамтылған. Қазақ тілінде, орыс өрпімен басылған

окулықтар мен хрестоматиялар туралы да көп мәліметтер аламыз. Төңкерістен бұрынғы қазақ елінің әдеби, мәдени өмірін зерттеушілерге бірден-бір құнды деректер беретін бұл көрсеткіштің бағасы қазіргі ғалымдар үшін күннен-күнге арта түсүде.

Сондай-ақ, «Көрсеткіштің» сонында қазақ тілінде басылған, негізінен ауыз әдебиетіне арналған елу шақты кітаптың мазмұны, қайда, қашан жарияланғаны туралы мағлұмат келтірілген.

Көрсеткіштің сонында қосымша ретінде қазақ тілінде басылған елу шақты кітаптың қысқаша мазмұны, қайда, қашан жарияланғаны туралы, кейбіреуіне сын пікір де берілген. Солардың ішінде 1862 жылды Қазан қаласында жарық көрген «Ер Тарғын» поэмасын араб әрпімен Н.И.Ильминский жариялағанын, 1870 жылды орыс графикасымен қазақ тілінде В.В.Радлов жинағының үшінші томында жарияланғанын, кітаптың 1862 жылдан 1892 жылға дейін бес рет қайта басылғаны туралы мәлімет бар.

Қазақ тілінде алғаш басылған кітаптың бірі – «Сейфұлмәліктің» 1807 жылғы басылымы туралы деректі де Алекторовтың осы көрсеткішінен оқимыз. Онда қазақтың бұл повесть-әңгімесі Қазан татарлары мен қазақ арасына көп тарағанын айта келіп, жырдың қысқаша мазмұны беріледі.

«Мұндық-Зарлық» қиссасының 1899 жылғы, «Көрүғлұ сұлтан» қиссасының 1885 жылғы, «Шани зинда» қиссасының 1899 жылғы, «Шортанбай» өлеңдерінің 1880 жылғы, «Шекір-Шекірат» қиссасының 1890 жылғы «Жұсіп-Зылиха» қиссасының 1898 жылғы, «Мөлік-Хасен» қиссасының 1900 жылғы, «Зияда – Шаһмұрат» қиссасының 1890 жылғы, «Жемшид» қиссасының 1897 жылғы, «Бозұғлан-Ахметбек пен Жұсіпбек» қиссасының 1889 жылғы, «Бозжігіт» қиссасының 1893 жылғы басылымдарының қысқаша мазмұны берілген. Қазақ халқының асыл мұраларынан «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының 1890 жылғы басылымы 1812 жылды Т. Беляев орыс тіліне аударғаны, И.Н.Березиннің хрестоматиясында, В.В.Радловтың жинағында басылып шыққаны туралы деректер бар.

«Қызы Жібек» қиссасының 1894, 1896, 1899 жылдардағы басылымдары туралы мәліметтер берілген.

Ішінде Абай өлеңдерінен үзінділер басылған «Біржан сал мен Сара қыздың айтысы» және «Князь бенен Загифа өлеңі» кітаптары жайынан да мәліметтер аламыз.

Кеңес үкіметі тұсында туып, өсіп өркендеген сынның сонау төңкерістен бұрынғы бүршік жарған нышаналарын алғаш осы Алекторов көрсеткішінде

басылған қазақ кітаптарына берілген азды-көпті сын мақалалардан байқаймыз.

Қазақ халқының тұнғыш ғалымы Шоқан Уәлихановтың шығармаларын алғаш бастырған, әрі кітаптың редакторы болған шығысты зерттеуші ғалым, орыс археологы Николай Иванович Веселовскийдің (1848–1918) қазақ әдебиетінің тарихынан мол дерек беретін және Орта Азия халқтарының оның ішінде қазақ халқының Ресейге қосылуы туралы бірден-бір құнды мәлімет беретін араб әрпімен басылған, орыс тіліндегі аудармасы берілген кітабы туралы А.Е.Алекторов өзінің көрсеткішінде ерекше орын беріп, көлемді мақала жазған. Онда Веселовский Түркістан өлкесін, Та什кент, Бұқара, Самарқанд қалалары мен Фергана манында болған сапарында қазақ қолжазбаларын жинауға ат салысқан Әкірам Аскаровтың еңбегін баса көрсеткен. Қолжазбаны Халибай Мәмбетовтың айттынан жазылып алғаны, ал Х. Мәмбетов – Ақжар болысы, Шорбулақ аулының, Шанышқылы руынан шыққан қазақ екендігі туралы мәлімет берілген. Мақалада А. Алекторов жырды айттушының орыс еліне жақсы пейілдегі адам екендігін баса көрсеткен. Сондай-ақ, қолжазбаның тілі қөркем, жалпы қазақ халқына тән өткір сөзді, нақышты екендігі, араб тілінен ауысқан сөздер қазақ арасында қалай айтылса, солай берілгені, жырда өзбек, татар сөздері де кездесетінін атап айтқан. Қолжазбада «Ер Тарғын» жырынан ауысқан шумактар молынан кездесетінін де көрсеткен.

А.Е.Алекторовтың бұл мақаласында қазақ халқы мен Ресей арасындағы қарым-қатынас туралы сол кезде жарық көрген әдеби нұсқа негізге алына отырып, ғылыми талдау жасалған. Сонымен бірге тарихи-этнографиялық деректерді ел арасында сақталған ауыз әдебиеті нұсқаларынан іздеу керектігі сөз болады. Бұл түрғыда қазақ қолжазбаларын жинау ісімен ғылым-білімге талпына бастаған алғашқы жинаушылары жайынан да мәлімет аламыз.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтың ауыз әдебиет нұсқаларын жинаушы, көрнекті фольклорист, шығысты зерттеуші ғалым, Торғай облысының халық училищелерінің Ыбырай Алтынсариннен кейінгі инспекторы Александр Васильевич Васильев ел арасына көп тараған ертегі сюжетіне жырланған «Үш жігіт» қиссасын жазып алғып, ол қисса Орынбордағы географиялық қоғамның хабаршысына қосымша ретінде жеке кітап етіп жарияланған. Кітап орыс әрпімен қазақ және орыс тілдерінде шыққан. Алғы сөзінде қиссаны Торғай облысы

Ырғыз оязының қазақтары А. Кульдеев пен Айғанасовтың айтуынан жазып алғаны айтылған. Осы кіріспе сөзінде А. Васильев қазақ арасына мол тараған қисса, батырлар жыры, мақтау сөз, гибрат сөз, қара өлең, терме, жоқтау туралы өз пікірін жазған. Кіріспеде тағы қоңіл аударатын жай – қазақ өлеңдерінің музыкасын нотага түсіру мәселесімен алғаш шұғылданған Петербор географиялық қоғамының мүшесі, Торғай облысында саяхаттарға қатысып, қазақтың жүзге тарта өн-күйлерін жинаған музықант-этнограф С.Г.Рыбаков (1867–1921) жайында деректер берілген. Алекторов өзінің көрсеткішінде А. Васильевтің осы кітабына біраз орын беріп, «Уш жігіт» жырының мазмұнын көлтіреді.

Түркістан мұғалімдер семинариясының шекірті Ишмұхаммед Букиннің 1883 жылы Ташкент қаласында басылып шыққан орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздігіне А.Е.Алекторов көрсеткішінде мол орын беріп, сын мақала жариялаган. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында қазақ және орыс халықтарының арасындағы мәдени қарым-қатынастарға қосылған зор үлес болған бұл сөздіктің қазақ лингвистика саласынан алатын орны ерекше. 365 беттен тұратын бұл сөздік екі бөлімнен құрылған. Кітапта алты мыңға жуық сөз аударылған. Әуелі негізгі атау араб әрпімен, сосын аударма атау, транскрипция орыс әрпінен үш бағанаға жазылған. Автор алғыс сөзінде бұл сөздік өзінің Перовск қалалық және Түркістан мұғалімдер семинариясында оқып жүрген кездегі сабактан бос уақыттарында істеген жұмыстарының нәтижесі екенін, «тұтас аяқталып бітпеген, ғылыми маңыз алуға талаптану құқығы жоқ, шекірттік еңбек» десе де, ол кезде мұндай көлемді екі тілде басылған сөздік жоқ болатын. Алекторов «Көрсеткішінде» И. Букиннің алғыс сөзін түгел көлтіреді. Бұл сөздіктің барынша құптайтын бағалы еңбек екенін атайды, оның кітаптың редакторы Воскресенскийге арнап біраз сын пікірлерін жазған. Онда Ильминскийдің 1861 жылғы жарық көрген қазақша-орысша сөздігін, Будаговтың қазақ тіліне мол орын берген түрік-татар салыстырма сөздігін, Алтай тілінің грамматикасын Алтынсариннің, Золотинскийдің, Старчевскийдің қазақтарды орыс тіліне оқытуға арналған еңбектерін жүйелі түрде пайдаланғанда сөздіктің құндылығы арта түсетін атап айттылған.

Қазақ, өзбек, қарақалпактардың фольклоры мен этнографиясы жөнінде көптеген еңбектер берген көрнекті фольклорист, энограф, лингвист Әубекір Ахметжанұлы Диваевтың «қөшпелі қазақ өйелдерінің ақыл-ойын көрсететін, жүрек сұлулығын сурет-

тейтін» Шымкент оязы Сырдария облысынан жазып алған қазақ елінің тұрмыс салт жырларынан жоқтауға арналған кітабы жайында Алекторов «Көрсеткішінде» мақала жарияланған.

Мақалада қазақ халқының өдет-ғүрпінің бір қырын көрсететін жоқтау салтының қазақ арасында қалай өтетіні сөз болады. Ері өлген өйелдің басына қара жамылып, құбылаға қарап, бүйірін таянып күніне екі рет жоқтау айтатынын, жоқтаудың ауыл көшіп қонғанда да тоқталмайтынын, өлген кісіге жыл толғанша, ас берілгенше айтылатыны туралы жазылған. Алекторовтың бұл мақаласында қазақ халқының этнографиясына қатысты деректер берілген.

Қазақ халқының аса көрнекті агартуышысы, жазушы, жаңашыл педагогы Ыбырай Алтынсариннің 1879 жылы Орынборда басылып шыққан «Хрестоматиясы» туралы Алекторов кітапта берілген мысалдарды халықтық әңгімелердің, мақал-мәтедлердің, өлең-жырлардың, қазақ арасынан шыққан ең тандаулы айтушылардан жазылып алынғанын атап айткан. Осылар сияқты сын мақалалар қазақ тіліндегі тұнғыш оқулықтар жазған, қазақ өдебиетінің жинақтарын құрастырған, ауыз өдебиеті нұсқаларын жинап, баstryrған В.В.Радловтың, Н.И.Ильминскийдің, В. Катаринскийдің, Я. Лютштің, М. Терентьевтің, П. Мелиоранскийдің, Б. Бактыгереевтің тағы басқалардың еңбектері туралы Алекторовтың «Көрсеткішінде» күнды материалдар молынан баршылық.

Ал, А.Е.Алекторовтың «Көрсеткішінде» қосымша берілген он бес беттік қазақ кітаптарының мазмұндалған тізімі қазақ кітбанының тұнғыш библиографиясы болумен катар, онда көрсетілген қазақ тіліндегі елуге жуық кітапты алғаш ғалымдардың назарына ілінген, ғылыми айналымға түсken нұсқалар деп қараймыз.

Алекторов «Көрсеткішінде» қазақ елі жайындағы өдебиетке, мәдениетке қатысты сол кезде жарық көрген кітаптардың, мақала-хабарлардың мазмұнын баяндап қана қоймай, олардың көпшілігі жайында ғылыми талдаулар берген. Бұл ғылыми талдау мақалалар бір кездегі өдебиет зерттеулерінің бастамасы болса, ендігі тарихынан құнды деректер беретін нұсқалар болып отыр.

Қазақ халқының тұрмысына, мәдениетіне байланысты жазбалары нақтылығымен тартымды. Кезінде аталмыш ғылыми еңбекпен мұқият танысқан белгілі жазушымыз Ғабит Мұсірепов «Көрсеткіштің» кіріспесін қызыға оқып шыққаннан кейін оны жекелей алғып, қайта баstryruға тілек білдірген еді. Жөне оған түсініктеме өзірлеуді ұсынған болатын.

ӘДЕБИЕТ

1. Алекторов А.Е. «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах» көрсеткіші.
2. Евразийский талисман / Под ред.Ш.Р.Елеуkenова. Алматы: Білім, 1996. 184 с.

3. Киргизские рукописи // Астраханский вестник. 1894. №1388.
4. Ананьева С.В. «Географический очерк Оренбургской губернии» А. Е. Алекторова как литературный источник по истории казахского народа»//Известия НАН РК. 1994. №1. С.29-34.
5. Известия АН КазССР. Сер. филол. 1982. № 2. С. 39.